

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

Investigation of the Sale of Credit for Credit with an emphasis on Future and Construction contracts

Sayed Ali Sedaghat¹ | Gholamali Masomi-nia²

1. Lecturer of higher education at Qom Hawza and PhD student of Economics at Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran (Responsible author).

alisedaghat@rihu.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Economics and Islamic Banking, Kharazmi University, Tehran.

masuminia_ali@yahoo.com

Received: 2024/08/11; Accepted: 2024/10/21

Extended Abstract

Introduction and objectives: Future contracts (that are defined as a standardized legal contract to buy or sell something at a predetermined price for delivery at a specified time in the future) and manufacturing contract "Istisna" (that is defined as a contract in which the manufacture of goods is ordered by the customer to the manufacturer of the product by stating its characteristics and specifications, so that the manufacturer, by preparing the initial model, will make the desired product for the customer and deliver it to him in a certain period of time, in the Istisna contract the contract price is paid in installments until the due date and delivery of the goods) are two modern widely-used types of contracts, whose natures have been subject of Islamic jurisprudence (Fiqhi) - legal analysis. As such, to settle the Fiqhi complications, some suggest including them in the category of contracts of sale.

If these are types of "contract of sale", in most cases they stand as Sale of Credit for Credit – as many other new, widely-used contracts in the financial world are also types of Sale of credit for credit, which Fuqaha (an Islamic jurist, an expert in fiqh, or Islamic jurisprudence and Islamic law) are unanimous to be invalid.

But because limiting our view to a number of Fuqaha leads to mistakes about the cases of Sale of credit for credit, we should first understand the true essence of Sale of credit for credit by making clear when the criteria for this contract are met and what relationship it has with the Sale of debt for debt.

In the next stage, we have to validate the arguments presented for their invalidity. If the arguments are proven to be valid, in the last stage, we should suggest some Fiqh-approved solutions to meet the urgent needs of various markets for this type of sale.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY)

License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

Research method: In this study, we used the applied qualitative research method associated with a descriptive-analytical method to collect information from books, theses, and articles in libraries, software, and the useful links.

From another point of view, to achieve all three goals in this mixed method, we used two methods of historical research and content analysis:

In the first step, the old Fiqhi and lexical definitions of the Sale of credit for credit and other relevant sources were collected and analyzed to reach an exact explanation of the essence of this contract and its relationship to the Sale of debt for debt.

In the next step, all arguments on the invalidity of this contract were gathered. Then the source of every Hadith (a form of Islamic oral tradition containing the purported words, actions, and the silent approvals of the prophet Muhammad) was validated and its relevance was explored. Moreover, an argument was made in favor of the Fuqaha unanimity to reject the opinions of those who do not see it authenticate. But because the arguments on the invalidity of this type of contract were supported, finally three alternatives for it were suggested to meet the market needs.

Findings: An important point about the Sale of credit for credit is that “to agree on some point in the future for mutual delivery” is seen as its only criterion by most Fuqaha and lexicologists. Paradoxically, according to the same sources we are convinced that the “generality of the mutual promises” is the other essential element of this contract, that is to say, even if one party’s promise is specific, the contract will no longer be a sale of credit for credit albeit the parties agreement on some point in the future for mutual delivery.

Another contextual point is that the relationship between the sale of credit for credit and the sale of debt for debt is that of intersection. The sale of debt for debt is based on the parties’ commitment before making the contract by deed – even if it is the time for mutual delivery. In the sale of credit for credit, on the contrary, there is no parties’ commitment before making the contract by deed, but it allows for the forbearance for mutual delivery after the contract is made.

As a result, it is clear that, among the arguments made on the invalidity of the sale of credit for credit, the argument on “Hadith prohibition of sale of debt for debt is fallacious because it only disallows those types of sale of credit for credit that are also cases of sale of debt for debt.

The argument on “Hadith prohibition of sale of credit for credit”, however, seems to have no contradiction to Sunnah. Thus any possible faulty element in the Fuqaha unanimity on its invalidity cannot repudiate it.

Conclusion: There has always been dispute over the ambiguous approach of the Iranian Civil Code and other national laws on the invalidity of the sale of credit for credit. As a result, Article 10 of the Iranian Civil Code, which explains the principle of validity of contracts, should be approached with Article 4 of the Iranian Constitution in mind, asserting that “the initiation and generalization of laws contradictory to Fiqh is not valid [and enforceable] [3]”. To summarize, the arguments on the invalidity of the sale of credit for credit seem to be sufficient.

All that said, in cases where two Muslims want to exchange two general goods by setting a time in the future, it is suggested to (1) use a conditional bill of sale; or (2) divide the sale of credit for credit to two contracts, to be specific, in the first contract they make promises on future mutual delivery, while in the second one there is no time conditions and the two goods are traded readily.

Interestingly, Muslims can acquire the property of non-Muslims by sale of credit for credit, even if they are spared by the Islamic state.

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

Keywords: Sale of Credit for Credit, Future Contract, Manufacturing Contract "Istisna", Generality of Consideration and Object of Sale, Debt, Mutual Delivery.

Cite this article: Seyyed Ali Sedaghat & Gholamreza Masoumi-nia. (2024), "Investigation of the Sale of Credit for Credit with an emphasis on Future and Construction contracts", Economic Essays, 21(42), 45-61.

بررسی بیع کالی به کالی با تأکید بر قراردادهای آتی و استصناع

سیدعلی صداقت^۱ | غلامعلی معصومی نیا^۲

۱. دانشجوی دکتری اقتصاد، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

alisedaghat@rihu.ac.ir

۲. دانشیار، گروه اقتصاد و بانکداری اسلامی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

masuminia_ali@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۳۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: قراردادهای آتی (با مضمون مبادله‌ی کالا در زمان آینده) و استصناع (با مضمون سفارش ساخت کالا)، دو گونه از قراردادهای پرکاربرد و نوپدید هستند که پژوهش‌هایی برای تحلیل ماهیت فقهی - حقوقی آن‌ها صورت گرفته است و از آن جمله برای تصحیح فقهی آن‌ها، پیشنهاد شده که در قالب «عقد بیع» تنظیم شوند.

اما در صورتی که این دو قرارداد از سنخ «عقد بیع» باشند، در عمده‌ی موارد از قبیل «بیع کالی به کالی» خواهند بود چنان‌که بسیاری از دیگر معاملات نوین و کلان و پرکاربرد دیگر در بازارهای مالی و حتی واقعی، مصداق همین گونه از بیع هستند که به اجماع فقها باطل است. اما نظر بدان که محدود کردن نگاه به برخی از عبارات شماری از فقها، به اشتباه بزرگی در مصداق‌شناسی بیع کالی به کالی می‌انجامد، نخستین هدف، شناخت دقیق حقیقت «بیع کالی به کالی» است به طوری که هم معیارهای تحقق این معامله و هم نسبت آن با «بیع دین به دین» کاملاً روشن باشد. در مرحله بعد، باید به صحت‌سنجی ادله مطرح‌شده برای بطلان آن بپردازیم و در صورت اثبات ادله بطلان، در آخرین مرحله راه‌حلی را برای پاسخ به نیاز مبرم بازارهای گوناگون به مصادیق این بیع ارائه نماییم.

روش تحقیق: این پژوهش از «روش تحقیق کیفی» بهره برده و ماهیت کاربردی دارد و با روش توصیفی - تحلیلی به گردآوری اطلاعات کتب، پایان نامه‌ها و مقالات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، سامانه‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی پرداخته است.

از نگاه دیگر برای نیل به هر سه هدف به صورت ترکیبی، از دو روش تحقیق تاریخی و تحلیل محتوا استفاده شده:

در نخستین مرحله، تعاریف کهن ذکر شده توسط فقها و لغت‌دانان برای «بیع کالی به کالی» و سایر قرائن تعیین‌کننده حقیقت آن گردآوری شده و سپس با تحلیل آن‌ها به تبیین دیدگاه صحیح درباره ماهیت این بیع و نسبت آن با «بیع دین به دین» پرداخته شده است.

در مرحله بعدی، همه ادله بطلان این بیع گردآوری شده و در ادله روایی، ابتدا به اعتبارسنجی صدور هر حدیث پرداخته شده و سپس دلالت آن‌ها مورد کاوش و بررسی قرار گرفته است.

هم‌چنین ذیل استدلال به اجماع، تحقق این اجماع مورد بررسی قرار گرفته و اشکال عدم حجیت آن به خاطر احتمال مدرکی بودن پاسخ داده شده است.

اما نظر بدان که در مرحله دوم، ادله بطلان این معامله تأیید شده است، در مرحله پایانی، سه راه جایگزین این معامله برای پاسخگویی به نیاز بازار معرفی شده است.

یافته‌ها: نکته مهم و مثمر ثمر درباره حقیقت بیع کالی به کالی آن است که اگرچه در برخی از کلمات فقها و لغت‌دانان، «تعیین زمانی در آینده برای تحویل عوضین»، تنها معیار این بیع معرفی شده است اما نظر به سایر مطالب همان فقها و قرائن دیگر، اطمینان حاصل می‌شود که علاوه بر این

Research Institute of
Hawzah and University

جستارهای اقتصادی

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

نوع مقاله: پژوهشی

معیار، «کلی بودن عوضین» نیز در حقیقت این بیع جای دارد به طوری که اگر حتی یکی از عوضین، جزئی و مشخص باشد، دیگر آن بیع، کالی به کالی نخواهد بود و لو برای تحویل ثمن و مثنی، زمانی در آینده مشخص شده باشد.

نکته دیگر در این زمینه آن که رابطه «بیع کالی به کالی» و «بیع دین به دین»، «عموم و خصوص من وجه» است زیرا قوام بیع دین به دین به دو بدهی پیش از عقد است و لو زمان اداء هر دو دین فرا رسیده باشد؛ اما در بیع کالی به کالی، وجود دین پیش از عقد اصیل نیست اما تأخیر زمان تعیین شده برای تحویل عوضین از زمان عقد، اصیل می‌باشد.

نظر به همین نکته معلوم می‌شود که از میان ادله ارائه شده برای بطلان «بیع کالی به کالی»، استدلال به «حدیث نهی از بیع دین به دین» مخدوش است زیرا فقط بر بطلان آن دسته از بیع‌های کالی به کالی دلالت دارد که مصداق بیع دین به دین نیز باشند.

اما استدلال به حدیث نهی از بیع کالی به کالی از هرگونه ایراد سندی و دلالتی پیراسته به نظر می‌رسد؛ چنان‌که بعید نیست احتمال مدرکی بودن اجماع بر بطلان این بیع نیز نتواند استدلال به آن را مخدوش نماید.

بحث و نتیجه گیری: اگرچه دلالت مواد قانون مدنی و سایر قوانین مصوب کشور بر بطلان بیع کالی به کالی روشن نیست و همواره مورد بحث و بررسی بوده اما این نکته نمی‌تواند مجوز تمسک به قوانینی هم‌چون ماده ۱۰ قانون مدنی باشد که اصل صحت قراردادها را بیان می‌کنند چرا که به تصریح اصل چهارم قانون اساسی، «اطلاق و عموم قوانین مخالف موازین فقهی معتبر نیست» و ادله بطلان بیع کالی به کالی کافی به نظر می‌رسد.

بنا بر این پیشنهاد می‌شود در مواردی که دو مسلمان می‌خواهند به مبادله دو کالای کلی بپردازند و زمانی در آینده را برای تبادل عوضین معین نمایند، یا از عقد صلح برای این دو مبادله بهره ببرند و یا مضمون «بیع کالی به کالی» را در قالب دو قرارداد بریزند به این صورت که در قرارداد اول شرط فعل نمایند که در زمان مد نظر برای تحویل عوضین، اقدام به قرارداد دومی نمایند که به صورت نقد، دو کالا مورد مبادله قرار می‌گیرد.

اما مسلمانان می‌توانند بر اساس بیع کالی به کالی، اموال نامسلمانان - و لو معاهد یا مستأمن باشند - را تملک نمایند.

واژگان کلیدی: بیع کالی به کالی، قرارداد آتی، استصناع، ثمن و مثنی کلی، دین، تحویل عوضین.

استناد: سید علی صداقت، غلامعلی معصومی نیا (۱۴۰۳)، «بررسی بیع کالی به کالی با تأکید بر قراردادهای آتی و استصناع»، مجله جستارهای

اقتصادی، ۲۱(۴۲)، ص ۴۵-۶۱.

۱. مقدمه

قراردادهای آتی^۱ (با مضمون مبادله کالا در زمان آینده)^۲ و استصناع^۳ (با مضمون سفارش ساخت کالا)، دو گونه از قراردادهای پرکاربرد نوین هستند که پژوهش‌های بسیاری برای تحلیل ماهیت فقهی - حقوقی آنها صورت گرفته است و هر دو در این نقطه مشترک‌اند که برای تصحیح فقهی هر دو قرارداد، پیشنهاد شده که در قالب قرارداد «بیع» تنظیم شوند (چیت‌سازیان و نوع‌پرور، ۱۳۹۵، ص ۲۷؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۷۸، ج ۱۹-۲۰، ص ۱۱). این درحالی است که اگر بخواهیم «قرارداد آتی» را در متن یک قرارداد بیع تنظیم کنیم، نظر بدان که هیچ‌یک از ثمن و مثنی در هنگام معامله مورد تبادل قرار نمی‌گیرند و تعیین و تشخیص خارجی هم ندارند، طبق تعریفی که در ادامه نسبت به «بیع کالی به کالی» خواهد آمد، مصداق این نوع از عقد بیع خواهد بود.

در قرارداد «استصناع» نیز چون غالباً در هنگام قرارداد، در ناحیه مبیع، مواد اولیه ساخت کالا به صورت مشخص و جزئی فروخته نمی‌شود و در ناحیه ثمن نیز دست‌کم بخشی از ثمن معامله به سازنده کالا پرداخت نمی‌شود - بلکه نهایتاً یک یا چند فقره چک به طرف مقابل تحویل داده می‌شود که آن هم صرفاً سند تضمین پرداخت مال در آینده است و خود به اندازه ثمن قرارداد مالیت ندارد - این معامله نیز معمولاً مصداق «بیع کالی به کالی» می‌باشد.

حال اگرچه تأکید این مقاله در بررسی «بیع کالی به کالی»، محدود به بررسی تحلیل این دو قرارداد نوپدید در قالب عقد بیع است، اما مصادیق این بیع در قراردادهای نوین بسیار گسترده است و مثلاً بسیاری از معاملات بازارهای مالی - اعم از بانک‌ها و بورس‌ها - و حتی بازارهای واقعی اقتصاد امروز، که بر پایه دیون و بدهی‌ها صورت می‌گیرد، در صورتی که عوضین معامله، دیون مدت‌دار باشند، مصداقی از مصادیق «بیع کالی به کالی» خواهند بود. همچنین همه قراردادهای حوزه نفت و گاز و پتروشیمی که زمانی در آینده، برای تحویل عوضین مشخص می‌شود و به طور متعارف، نه میدان خاصی برای نفت و گاز فروخته شده تعیین می‌شود و نه اموال مشخصی به عنوان ثمن معین می‌شوند، از قبیل «بیع کالی به کالی» هستند؛ چنان‌که در بازار فروش مدت‌دار خودروهای نو نیز همین حکم مورد ابتلاست؛ زیرا ماشین فروخته شده نه مشخص است و نه حال؛ ثمن نیز به طور کامل در زمان قرارداد به طرف مقابل تحویل داده نمی‌شود.

بنابراین، بررسی حکم بیع کالی به کالی می‌تواند نقشی بی‌بدیل در تعیین حکم بسیاری از قراردادهای پرکاربرد داشته باشد.

اما پیش از پاسخ به این پرسش اصلی مقاله، باید ماهیت بیع کالی به کالی به درستی معلوم شود تا اولاً، شبهه‌ای که تعریف بسیاری از فقیهان از این قرارداد ایجاد می‌کند و باعث صدور حکم نادرست در برخی از دادگاه‌های کشور شده است (رحیم‌پور کامی، ۱۳۸۲، ص ۱۷۱) برطرف شود و ثانیاً، نسبت این قرارداد با «بیع دین به دین» کاملاً روشن شود. پرسش سوم نیز آن است که اگر طبق فرضیه تحقیق، حکم به بطلان این قرارداد تأیید شد، آیا راه‌حلی برای پاسخ به نیاز مبرم بازارهای گوناگون به این قرارداد وجود دارد یا خیر؟

۲. پیشینه تحقیق

البته پیش از این، شماری از پژوهشگران در زمینه «بیع کالی به کالی» مطالعاتی داشته و مقالاتی نگاشته‌اند. شماری از نویسندگان (از جمله سلطانی‌نژاد، ۱۳۷۵، ص ۱۴۵-۱۷۰ و صادقی‌نشاط، ۱۳۷۹، ص ۴۷-۵۸) طی مطالعاتی به این نتیجه رسیده‌اند که:

۱. حقیقت بیع کالی به کالی، همان بیع دین به دین است.

۲. هیچ قانونی نص یا ظاهر در بطلان بیع کالی به کالی نیست و چون حکم شرعی به بطلان این قرارداد ثابت نیست، می‌توان با استناد به اصول کلی حقوقی، این بیع را صحیح دانست.

اما رحیم‌پور کامی (۱۳۸۲، ص ۱۶۵-۱۷۸) اگرچه ناهمسانی بیع کالی به کالی و بیع دین به دین را پذیرفته، اما چون سند روایتی که بر بطلان بیع کالی به کالی دلالت دارد را ضعیف و اجماع بر بطلان آن را هم مدرکی و غیرقابل استناد دانسته، طبق عموماً شرعی و قانونی

1. Future Contract

۲. نظر بدان که در تحلیل حقیقت این دو قرارداد نوپدید، عقود گوناگونی مطرح شده است، امکان تعریف دقیق این دو قرارداد وجود ندارد و از این رو، مضمون و محتوای قانونی این دو قرارداد به عنوان شرح اسم بیان می‌شود.

3. Make to order

صحت عقد بیع، حکم به صحت این قرارداد نموده‌اند. آنچه با وجود این پژوهش‌ها، نگارش مقاله‌ای دیگر در این زمینه را ایجاب می‌کند، عبارت است از:

نخست: با جستار فراوان در نقدهایی که مقالات و پایان‌نامه‌های متعدد نسبت به ادله بطلان بیع کالی به کالی بیان کرده‌اند، به نظر رسید مطالب ذکر شده هرگز کافی نبوده، یا فحص و تتبع کافی را در ادله فقها ندارد یا از اتقان و دقت در آنها؛ به‌ویژه آنکه بسیاری از این مقالات با دغدغه‌مندی فراوان نسبت به نیاز مبرم بازار به بیع کالی به کالی نگاشته شده (سلطانی‌نژاد، ۱۳۷۵، ص ۱۴۵-۱۷۰؛ صادقی نشاط، ۱۳۷۹، ص ۴۷؛ داوودآبادی و قیوم‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۷۹۸) تا جایی که گاه حکم به بطلان مطلق را «نامعقول» و سبب بروز «مشکل عظیمی در زندگی مسلمین» دانسته‌اند (صادقی نشاط، ۱۳۷۹، ص ۴۹) و احتمالاً به همین سبب، از روایت «نهی از بیع کالی به کالی» - به‌عنوان اصلی‌ترین دلیل بطلان آن - غفلت نموده، در مقاله مبسوطشان در این زمینه، هیچ اشاره‌ای بدان نکرده (کاظمی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۳-۱۵۶) و با آنکه حکم به بطلان در کلمات متقدمینی چونان شیخ طوسی مطرح شده، سخن از آن را در کلمات ایشان انکار نموده‌اند (کاظمی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۷)؛ حال آنکه در همین مقاله، خواهیم دید که این مسئله هم در کلمات متقدمین از جمله شیخ طوسی مطرح شده (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۲۳) و هم تنها راه‌حل پاسخ‌گویی به نیاز بازار به مضمون این بیع، عبور گذرا از کنار ادله بطلان نیست.

گواه دیگر کافی نبودن کاوش‌ها آن است که سخن از اختلاف آراء فقها در مسئله بیع کالی به کالی نیز در مقالات و پایان‌نامه‌ها (از جمله امامیان، ۱۳۹۵، ص ۷۱؛ حسینی‌نژاد، ۱۳۹۶، ح) فراوان مطرح شده؛ حال آنکه با جستارهای گسترده در کتب فقها، هیچ فقیهی یافت نشد که فتوا به صحت این معامله داده باشد؛ چنان‌که هیچ مقاله و پایان‌نامه‌ای نیز یافت نشد که به بیان کامل ادله فقها و وجوه قوت این نظر پرداخته باشد.

دوم: در عمده مقالات یادشده، بررسی حکم بیع کالی به کالی، دغدغه اصلی نگارندگان بوده است؛ حال آن‌که چنان‌که بیان شد، کاوش و پی‌جویی کامل برای یافتن پاسخ به دو پرسش مهم دیگر پیرامون حقیقت این قرارداد و نیز راه‌های جایگزین آن بر فرض پذیرش حکم به بطلان، ضروری است. بنابراین‌ها، در این مقاله تلاش شده است در گام نخست، به بررسی دقیق حقیقت بیع کالی به کالی پرداخته و در گام دوم با نگاهی دلیل‌مدارانه، به کاوش گسترده پیرامون حکم فقهی آن اقدام نماییم و در صورت اثبات حکم بطلان، در گام پایانی با نظر به نیازهای واقعی بازار، درصدد ارائه راه‌حل‌هایی برای جلوگیری از پدید آمدن شکافی در مسیر حرکت و پویایی بازارهای اقتصادی برآیم.

۳. روش تحقیق

این پژوهش از «روش تحقیق کیفی»^۱ بهره برده و ماهیت کاربردی دارد و با روش توصیفی - تحلیلی به گردآوری اطلاعات کتب، پایان‌نامه‌ها و مقالات از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، سامانه‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی پرداخته است.

از نگاه دیگر برای نیل به هر سه هدف به صورت ترکیبی،^۲ از دو روش تحقیق تاریخی^۳ و تحلیل محتوا^۴ استفاده شده:

در نخستین مرحله، تعاریف کهن ذکر شده توسط فقها و لغت‌دانان برای «بیع کالی به کالی» و سایر قرائن تعیین‌کننده حقیقت آن گردآوری شده و سپس با تحلیل آن‌ها به تبیین دیدگاه صحیح درباره ماهیت این بیع و نسبت آن با «بیع دین به دین» پرداخته شده است. در مرحله بعدی، همه ادله بطلان این بیع گردآوری شده و در ادله روایی، ابتدا به اعتبارسنجی صدور هر حدیث پرداخته شده و سپس دلالت آن‌ها مورد کاوش و بررسی قرار گرفته است.

هم‌چنین ذیل استدلال به اجماع، تحقق این اجماع مورد بررسی قرار گرفته و اشکال عدم حجیت آن به خاطر احتمال مدرکی بودن پاسخ داده شده است.

اما نظر بدان‌که در مرحله دوم، ادله بطلان این معامله تأیید شده است، در مرحله پایانی، سه راه جایگزین این معامله برای پاسخگویی به نیاز بازار معرفی شده است.

1. Qualitative research
2. Mix Method
3. Historical research method
4. Content analysis method

۴. بررسی حقیقت بیع کالی به کالی

۴-۱. بررسی معیار «کلی بودن ثمن و مثن» در بیع کالی به کالی

بسیاری از فقیهان، عقد بیع را از لحاظ زمان تعیین شده برای تحویل ثمن و مثن به چهار قسم تقسیم کرده‌اند: گاه قرار است هر دو در زمان قرارداد، به طرفین تحویل داده شوند که این معامله، «نقد» نامیده می‌شود؛ گاه آینده‌ای مشخص، زمان تحویل هر دو به طرفین تعیین می‌شود که این معامله را «کالی به کالی» گویند؛ گاه فقط برای تحویل ثمن، زمانی در آینده تعیین می‌شود که این معامله، «نسیه» نام دارد؛ و گاه فقط برای تحویل مثن، زمانی در آینده تعیین می‌شود که بدان معامله «سلف» یا «سلم» گفته می‌شود (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۲۱۵ و ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۴۲؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۲۰۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۵۱۲ و ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۲۲؛ حائری طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۳۲۷؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۳، ص ۹۸).

همان‌طور که می‌بینیم، در این تعاریف، تنها معیار مطرح شده برای نقد، کالی به کالی، نسیه یا سلف بودن یک بیع، «زمان معین شده برای تحویل ثمن و مثن» می‌باشد و برای «جزئی یا کلی» بودن آنها دخالتی در نظر گرفته نشده است و نتیجه آن این است که صرف تعیین زمانی در آینده برای تحویل عوضین، برای «کالی به کالی» بودن آن کافی باشد؛ هر چند یکی از عوضین، کاملاً جزئی و متعین بوده باشد. همچنین دانشمندان علم لغت نیز در توضیح لفظ نسیه و کالی به کالی، فقط همین بُعد تأخیر زمانی تحویل عوضین را لحاظ کرده‌اند (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۴۰۷ و ج ۷، ص ۳۰۵-۳۰۶؛ جوهری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۶۹؛ فیومی، بی تا، ج ۲، ص ۵۴۰؛ ابن اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۱۹۴؛ زمخشری، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۱۶۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۱۴۷؛ واسطی زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۳۶؛ ابن عباد، ۱۴۱۴، ج ۶، ص ۳۲۷). البته برخی از فقیهان، معیار بودن «مشخص یا کلی بودن هر یک از عوضین» را فاقد ثمره عملی دانسته و برآیند عملی آن را با اینکه فقط «قرار بر تأخیر در تحویل عوضین» معیار باشد، یکسان دانسته‌اند (اراکی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۳۳۳). اما این مطلب صحیح نیست و در صورتی که جزئی یا کلی بودن عوضین نیز معیار باشد، همین که فقط یکی از عوضین معامله - مثلاً خانه یا ماشین دسته دوم - جزئی و مشخص باشد، برای کالی به کالی نبودن معامله کافی است؛ هر چند برای تحویل ثمن و مثن، زمانی در آینده تعیین شده باشد؛ اما در صورتی که فقط «قرار بر تحویل عوضین در آینده»، معیار بیع کالی به کالی باشد، این معامله «کالی به کالی» خواهد بود.

۴-۲. شواهد اعتبار معیار کلی بودن عوضین

۴-۲-۱. سایر عبارات فقیهان یادشده

با کاوشی در دیگر عبارات فقیهانی که اقسام چهارگانه بیع را آن‌گونه تعریف کرده‌اند، قرائن روشنی بر معیار بودن «کلی و فی الذمه بودن» از نگاه ایشان یافت می‌شود (به‌عنوان نمونه ر.ک: علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۲۶؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۳۷ و ج ۳، ص ۴۳۲-۴۳۳؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۳، ص ۱۴۷).

۴-۲-۲. عبارات دیگر فقها

گواه دیگر آنکه بسیاری از دیگر فقیهان، دخالت «کلی بودن» در اقسام چهارگانه را روشن و بی‌نیاز از بحث و استدلال دانسته‌اند؛ بدون آنکه به مخالفت فقیهان یادشده اشاره نمایند (شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۲۱۰؛ سبزواری، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۵۳۵؛ کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲، ص ۹۸؛ انصاری، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۹۷؛ یزدی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۷۴؛ اصفهانی، ۱۴۲۲، ص ۳۶۹؛ اصفهانی - گلپایگانی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۶۰؛ مرعی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۲۰؛ حکیم - صدر، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۸۲؛ مصطفوی خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۵۴۳؛ خوئی - وحید، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۷۱؛ فاضل لنکرانی، ۱۴۲۲، ص ۳۲۰؛ تبریزی، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۶۳؛ سیستانی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۸۳).

۴-۲-۳. همسان انگاشتن بیع کالی به کالی با بیع دین به دین

برخی از فقیهان، بیع کالی به کالی را مصداق «بیع دین به دین» دانسته‌اند (قاضی ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۸۹؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰،

ج ۲، ص ۵۵)؛ این در حالی است که به روشنی «دین» همواره کلی است و اگر شیء مشخصی به عهده دیگری باشد، عناوینی از قبیل «ودیع» و «عاریه» خواهد داشت.

۴-۲-۴. استلزام بطلان بسیاری از معاملات رایج

اگر تنها معیار، قرار بر تحویل عوضین در آینده باشد، باید حکم به بطلان بسیاری از قراردادهای رایج نسبتاً کلان - همچون خرید و فروش خانه یا مرکب (به تناسب هر زمان) - شود و عقد آنها به صورت صحیح بسیار دشوار خواهد بود زیرا از جانب ثمن، به طور عادی امکان انتقال حجم حجیم ثمن در هنگام قرارداد نیست و ارقام کلان، معمولاً با تأخیر به بایع منتقل می‌شوند.^۱ از جانب مثن نیز غالباً بایع تا اطمینان خاطر از بابت ثمن نیافته و آن را قبض نکند، مثن را در اختیار مشتری قرار نمی‌دهد و از این رو، در قریب به اتفاق قراردادهای کلان، در زمان قرارداد، مثن به طرف مقابل اقباض نمی‌شود و لذا عقد قرارداد کلانی که قرار به تحویل عوضین در زمان قرارداد باشد، کاملاً غیر متعارف است و باید همه قراردادهای متعارف «کالی به کالی» باشند که از نگاه فقیهان، باطل می‌باشد.

بنابراین، به نظر می‌رسد بزرگانی که تقسیم بیع به اقسام چهارگانه را، آن‌طور که در آغاز نقل شد، بیان فرموده‌اند، در مقام بیان تعریف دقیق هر یک از این اقسام نبوده‌اند تا لازم باشد همه معیارهای دخیل در این که یک معامله، نقد، نسیه، سلف یا کالی به کالی باشد را بیان کنند؛ بلکه فقط خواسته‌اند بیان کنند که بیع از جهت زمان تعیین شده برای تحویل عوضین، به چهار دسته تقسیم می‌شود؛ اما نه اینکه تنها معیار برای نام بیان شده برای هر یک از اقسام، همین زمان تعیین شده برای تحویل باشد.

نکته شایان توجه آن است که هنگام وضع یک اصطلاح علمی برای معنایی که چند نکته در آن دخیل است، اگر واژه‌ای یافت نشود که وضع اولیه آن همه آن نکات را منعکس کند، ناچار واژه‌ای استخدام می‌شود که برخی از آن نکات را منعکس می‌کند، و ظاهراً در مسئله مورد بحث نیز هنگام وضع اصطلاح برای اقسام چهارگانه، چون واژه‌ای یافت نشده که هر دو نکته «قرار بر تحویل عوضین در آینده» و «کلی بودن آنها» را منعکس کند، از این رو از واژگانی بهره برده‌اند که فقط نکته اول در آن لحاظ شده است؛ اما در اصطلاح فقهی، نکته دوم نیز در واژه گنجانده شده است.^۲

۵. بررسی رابطه بیع دین به دین و بیع کالی به کالی

همان‌طور که بیان شد، از مجموع عبارات لغت نگاران و فقیهان، بیش از دو معیار «کلی بودن عوضین» و «قرار بر تحویل آن‌ها در آینده»، معیار دیگری در بیع کالی به کالی بر نمی‌آید و از این رو، «دین بودن عوضین»، معیار بیع کالی به کالی نیست؛ بنابراین نسبت میان «بیع کالی به کالی» و «بیع دین به دین»، «عموم و خصوص من وجه» است؛ زیرا از یک سو، بیع کالی به کالی شامل بیعی نیز می‌شود که پیش از آن هیچ دینی مطرح نبوده، به واسطه خود این قرارداد، بایع و مشتری مالک ثمن و مثن بر ذمه یکدیگر شوند؛ اما بیع دین به دین، ظاهر در بیعی است که پیش از قرارداد، دو دین وجود داشته که با یکدیگر تبادل می‌شوند (فاضل آبی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۲۴؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۲۰ و ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۳۳؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۹۶ - ۹۷؛ میرزای قمی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۸۳؛ اراکی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۳۳۳؛ فیاض، ۱۳۷۸، ص ۱۹۷ و ۲۶۱؛ هاشمی شاهرودی، ۱۳۷۸، ص ۱۴؛ خرازی، ۱۴۲۱، ص ۷۲) و از سوی دیگر، بیع دین به دین، شامل خرید و فروش دو دینی نیز می‌شود که زمان اداء آنها فرارسیده باشد (اراک، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۳۳۳)؛ حال آنکه در بیع کالی به کالی، تأخر زمان تعیین شده برای اداء عوضین معیار است و از این رو، شامل این معامله نمی‌شود.

بله! قراردادهایی که در آنها دو دین مدت‌دار، که پیش از عقد موجود بوده‌اند، با یکدیگر مبادله می‌شوند، هم مصداق بیع کالی به کالی هستند و هم مصداق بیع دین به دین.

۱. همین انتقال هم امروزه در نقدی‌ترین حالت، یا از طریق چک تضمینی انجام می‌شود - در حالی که این چک سند مال است و نه خود مال و از این رو، نمی‌توان تقابض شرعی را به واسطه آن انجام داد - یا از طریق کارت‌خوان صورت می‌گیرد که برای آن هم ساعات قابل توجهی زمان لازم است تا مبلغ به حساب شخص واریز شود و باز هم انتقال در مجلس عقد صورت نمی‌گیرد؛ اما مبلغی که به واسطه چک تضمینی یا کارت‌خوان از حساب خریدار کسر می‌شود، مشخص است و اگر معیار بودن تشخیص و جزئی بودن پذیرفته شود، دیگر این معامله به واسطه این ثمن، کالی به کالی نخواهد بود.

۲. شیخ حسن کاشف الغطاء به حقیقت شرعی داشتن لفظ «نقد» و نیز لفظ «نسیه» تصریح فرموده است (۱۴۲۲، ص ۹۸).

۵-۱. ادله بطلان بیع کالی به کالی

۵-۱-۱. روایت نفی بیع دین به دین

«مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ مَهْزَمٍ عَنْ طَلْحَةَ بْنِ زَيْدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: «لَا يُبَاعُ الدِّينُ بِالدِّينِ؛ پیامبر خدا ﷺ فرمود: دین در مقابل دین فروخته نمی‌شود» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۰۰؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۱۸۹). دلالت روایت بر این است که اولاً، از نگاه عرف، جمله خبریه در مقام إنشاء، همان معنای صیغه امر یا نهی را دارد (آخوندخراسانی، ۱۴۰۹، ص ۷۱؛ خویی، ۱۴۲۲ الف، ج ۱، ص ۴۸۷؛ روحانی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۳۹۹) و ثانیاً، چون اثر موردانتظار در معاملات، نقل و انتقال است، ظاهر نهی از یک معامله، ارشاد به بطلان آن معامله می‌باشد و نه بیان حرمت تکلیفی (آخوندخراسانی، ۱۴۰۹، ص ۱۸۷؛ خویی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۲۴۱)؛ مؤید آن است که هیچ فقیهی حکم به حرمت تکلیفی یا کراهت بیع دین به دین نکرده است.

۵-۱-۲. بررسی سند روایت

رجال سند تا قبل از «طلحه بن زید»، همه از بزرگان اصحاب‌اند و درباره «طلحه بن زید» نیز اگرچه توثیق روشنی نرسیده، اما به نظر می‌رسد که روایت او نظر به این نکات معتبر است:

۱. «صفوان بن یحیی» از او نقل روایت کرده است (از جمله ر.ک: طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۵۵) و شیخ طوسی نقل فرموده که وی نزد علما به اینکه «جز از اشخاص ثقه نقل روایت نمی‌کند»، شناخته شده بوده است (طوسی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۵۴)؛ پس معلوم می‌شود که صفوان بن یحیی به وثاقت طلحه بن زید باور داشته است؛

۲. تئو چند از راویان بزرگ، از جمله «محمد بن یحیی خزاز»، «عبد الله بن مغیره بجلی» و «ابراهیم بن مهزم اسدی»، فراوان از او نقل روایت کرده‌اند و کثرت نقل از راوی ضعیف برای بزرگان حدیث اشکال و نقص به شمار می‌آمده طوری که اگر کسی بدان اقدام می‌کرد، در احوالاتش به‌عنوان یک نقص ذکر می‌شد (ابن غضائری، ۱۳۶۴، ص ۳۹؛ نجاشی، ۱۴۰۷، ص ۶۲، ۸۴، ۲۶۳ و ۳۹۶)؛ حال آنکه در احوالات هیچ‌یک از ایشان چنین نکته‌ای ذکر نشده است؛ پس طلحه بن زید از دیدگاه ایشان نیز ثقه بوده است؛ (ج شیخ طوسی کتاب طلحه بن زید را مورد اعتماد دانسته است (طوسی، بی تا، ص ۲۵۶)؛ (د) از دیرباز، همواره این روایت موردقبول فقیهان بوده است و ایشان با استناد به این روایت و بدون اشکال سندی در آن، بیع دین به دین را باطل دانسته‌اند (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۶، ص ۸۴؛ قاضی ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۸۹-۳۸۸؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۱۹؛ عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۱، ص ۴۹).

۵-۱-۳. بررسی دلالت روایت

نظر به نکاتی که در تحلیل ماهیت بیع کالی به کالی بیان شد، نادرستی استدلال به این روایت روشن است؛ زیرا بیع کالی به کالی و بیع دین به دین دو ماهیت متفاوت از یکدیگرند که مصادیقشان با یکدیگر، نسبت عموم و خصوص من وجه دارند. پس از این روایت، فقط می‌توان بطلان آن دسته از بیع‌های کالی به کالی را برداشت نمود که چون طبق آن، دو دین مدت‌دار مبادله می‌شود، مصداق بیع دین به دین نیز هستند. بله! صاحب حدائق می‌نویسد: «مشهور آن است که روایت، اعم از دینی است که با عقد ایجاد می‌شود یا دینی که قبل از آن هم وجود داشته است» (بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۲۰، ص ۲۰۱)؛ اما با جستجوی بسیار، شهرت این نظر هرگز قابل اثبات به نظر نرسید و از این رو، حتی اگر برداشت مشهور از یک روایت، حجت باشد، چون چنین شهرتی ثابت نشده است، نمی‌توان دست از تمسک به اطلاقات صحت قراردادهای صحیح قراردادی برداشت که بیع کالی به کالی هست؛ اما بیع دین به دین نیست، مگر آنکه دلیل دیگری بر بطلان آنها یافت شود.

۵-۲. روایت نهی از بیع کالی به کالی

«نهی النبی ﷺ عن بیع الکالی بالکالی؛ پیامبر خدا ﷺ از بیع کالی به کالی نهی فرمود» (عبدالرزاق، ۱۴۰۳، ج ۸، ص ۹۰؛ ابوعبید، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۲۰، طحاوی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۲۱، بزار، ۱۴۳۰، ج ۱۲، ص ۲۹۷، ابن ابی‌شیبہ، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۴۶۱؛ دارقطنی، ۱۴۲۴، ج ۴،

ص ۴۰، حاکم نیشابوری، ۱۴۳۵ق، ج ۳، ص ۲۵۸ و ص ۲۵۹، نعمان بن محمد، ۱۳۸۳ق، ج ۲، ص ۳۳، احمد بن عیسی، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص ۱۳۰۱، طبرانی، بی تا، ج ۴، ص ۲۶۷، بیهقی، ۱۴۲۴ق، ج ۵، ص ۴۷۴، ج ۶، ص ۳۹ و بی تا، ج ۲، ص ۲۴۷ و ۱۴۱۲، ج ۸، ص ۵۲ و ۱۱۹. دلالت این روایت نیز نظر بدان است که چون اثر موردانتظار در معاملات، نقل و انتقال می‌باشد، ظاهر نهی از یک معامله، ارشاد به بطلان آن است و نه بیان حرمت تکلیفی آن؛ به‌ویژه آنکه از هیچ فقهی التزام به حرمت تکلیفی یا کراهت بیع کالی به کالی نقل نشده است.

۵-۲-۱. بررسی سند روایت

دیدیم که در منابع روایی موجود شیعه، این روایت را جز برخی از منابع کهن زیدیه (امالی احمد بن عیسی) و اسماعیلیه (دعائم الإسلام)^۱ نقل نکرده‌اند اما این روایت در منابع کهن عامه، فراوان و با چندین سند نقل شده است و حاکم نیشابوری سند آن را بنا بر مبانی مسلم صحیح می‌داند (حاکم نیشابوری، ج ۳، ص ۲۵۹) چنان‌که ظاهر نقل مکرر حدیث نهی از این بیع توسط مالک بن انس در کتاب فتوایی، اعتبار روایت از دیدگاه او است (مالک بن انس، ۱۴۲۵، ج ۴، ص ۹۰۸ و ۹۵۴ و ج ۵، ص ۱۱۶۲)؛ البته در سوی مقابل ابن قدامه از احمد بن حنبل و شوکانی از شافعی تضعیف سند روایت را نقل کرده‌اند (ابن قدامه، بی تا، ج ۴، ص ۱۷۱؛ شوکانی، ۱۴۲۴ق، ص ۹۵۴).

اما به نظر می‌رسد فراوانی نقل این روایت در منابع عامه و سایر قرائن بر صدور آن، نزد فقیهان بزرگ شیعه به اندازه‌ای بوده که برای عمده ایشان سبب اطمینان به صدور حدیث شده است زیرا در نگاشته‌های فقهی ایشان، فراوان می‌بینیم که این روایت را به صورت مرسله نقل کرده و آن را جازمانه به معصوم (علیه السلام) نسبت داده‌اند و حتی طبق آن فتوا نیز صادر کرده‌اند (به عنوان نمونه رک: قاضی ابن براج، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۳۸۹؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۵۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۲۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۴۲) و حتی شیخ طوسی و شهید ثانی برای بطلان «بیع دین به دین» هم به روایت نهی از بیع کالی به کالی استناد کرده‌اند و نه به خود روایت طلحه بن زید که در منابع شیعی آمده است (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۲۳؛ شهید ثانی، ۱۴۱۹، ص ۵۸۴).

بنا بر این حتی اگر شهرت عملی روایت^۲ را جابر ضعف سند آن ندانیم،^۳ باز نظر بدان‌که بسیاری از قرائن و شواهدی که بر صحت احادیث نزد قداما بوده، هم اکنون از بین رفته است، بعید نیست برای ما نیز اطمینان به صدور این حدیث حاصل شود.

۵-۲-۲. اجماع

همه فقیهان امامیه که در طول تاریخ، نظرشان درباره این قرارداد به ما رسیده، حکم به «بطلان» آن کرده‌اند (برای نمونه، رک: طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۲۳؛ قاضی ابن براج، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۸۸؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۵؛ علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۱۲۶؛ شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۲۱۰؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۲۲۲؛ اصفهانی - مصطفوی خمینی، ۱۴۲۲، ص ۳۵۹؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۷۷؛ سیستانی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۱۳)؛ بلکه بسیاری از ایشان و نیز برخی از حقوقدانان معاصر، اجماع بر بطلان آن را نیز نقل کرده‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۵۱۳؛ سیوری حلی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۵۲؛ حائری طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۸، ص ۳۲۷؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۳، ص ۹۸؛ فیض کاشانی، بی تا، ج ۳، ص ۵۹؛ امامی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۴۵۴). در چنین مسئله‌ای که دلیل غیرقابل مناقشه‌ای بر این حکم وجود ندارد، به اتقان و اهمیت این اجماع افزوده می‌شود؛ زیرا احتمال استناد آن به دلیل معتبری که به ما نرسیده، تقویت می‌شود. همچنین اجماع بزرگان عامه بر این حکم نیز نقل شده است (مبارکفوری، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۳۶۶) و طبق نظر

۱. اسماعیلی دانستن صاحب دعائم الإسلام (نعمان بن محمد) بنا نظر بزرگانی هم چون آیه الله مرعشی نجفی و آیه الله سیستانی است (مرعشی نجفی، ۱۴۱۵ق، ص ۳۶۸/۱؛ سیستانی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۳) اما در مقابل علامه مجلسی نگارنده این کتاب را قائل به امامت ائمه اثنی عشر می‌داند که از خوف خلفاء اسماعیلی مذهب، از ائمه پس از امام جعفر صادق علیه السلام هیچ حدیثی نقل نکرده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ص ۳۸/۱).

۲. گواه این که فتوای فقیهان به بطلان این بیع، مستند به این حدیث بوده است، گذشته از عبارات فقهی که بدان تصریح کرده‌اند (منابع آن در متن ذکر شد)، این نکته است که ایشان، تعبیر خود از واقعیت معامله مورد بحث را «بیع کالی به کالی» قرار داده‌اند که در این روایت مطرح شده حال آن که لفظ «کالی»، لفظ معهود و رایجی در لغت عربی نیست و اگر مستند فقیهان، روایت بیع دین به دین بود، می‌شد با همان لفظ یا لفظ رایج دیگری - هم چون «بیع مؤجل به مؤجل» - از این معامله تعبیر شود.

۳. برخی نظر مشهور میان بزرگان را جبر ضعف سند با شهرت عملی دانسته‌اند (زروندی رحمانی، ۱۳۹۶، ص ۱۴)؛ به عنوان نمونه رک: آخوند خراسانی، ۱۴۰۹ق، ص ۳۳۲؛ بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۵، ص ۳۲۱.

بزرگانی همچون آیه الله بروجردی و آیه الله شبیری زنجانی، سکوت اهل بیت (علیهم السلام) نسبت به نظر مسلم نزد عامه کاشف از رضایت ایشان نسبت به آن مطلب می باشد (شبیری زنجانی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۹، ص ۳۸-۶۰).

۵-۲-۳. نقد و بررسی

البته ممکن است حجیت این اجماع پذیرفته نشود و گفته شود ویژگی مطرح شده برای این اجماع، نمی تواند احتمال «مدرکی بودن» آن را نفی کند؛ چنان که مثلاً محتمل است که مستند اصحاب، همان حدیث اول بوده و به اشکال دلالی آن توجه نکرده اند؛ اما این اشکال نادرست به نظر می رسد؛ زیرا همان طور که برخی از بزرگان فرموده اند (شبیری زنجانی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲)، اجماع مدرکی هم در صورتی که متصل به زمان معصوم (علیه السلام) باشد، معتبر است؛ زیرا اگرچه مدرک اصحاب امام معصوم (علیه السلام)، از نگاه ما نادرست باشد، اما اگر آن مدرک باطل، آنها را به حکم باطل رسانده باشد، باید حضرت تذکر می دادند تا دست کم نظر برخی از ایشان تغییر کند؛ اما حال که ایشان متفق بر یک نظر هستند، تقریر امام (علیه السلام) نسبت به حکمی، که اصحاب از آن مدرک کشف کرده اند، معلوم می شود.

از این جهت، حجیت این اجماع به احراز ابتلاء و نیاز فراوان به بیع کالی به کالی در عصر معصومین (علیهم السلام) بستگی دارد که کاملاً قابل تصدیق به نظر می رسد. بنابراین، صرف اینکه در قوانین مدون کشور، بیان روشنی نسبت به بطلان این قرارداد وجود ندارد، نمی تواند مجوز تمسک به قوانینی، از جمله ماده ۱۰ ق.م. باشد که اصل صحت قراردادها را بیان می کنند؛ زیرا به تصریح اصل چهارم قانون اساسی، اطلاق و عموم قوانین مخالف موازین فقهی معتبر نیست.

۵-۲-۴. راه حل ها

اکنون که صحت حکم به بطلان بیع کالی به کالی به اثبات رسید، برای پاسخ به نیاز جدی بازار به تبادل ثمن و مثن کلی که بنا بر تحویل آنها در آینده، به ویژه در موارد قراردادهای آتی و استصناع است، چه راه های دیگری وجود دارد؟ چند پیشنهاد در این زمینه قابل طرح و بررسی است:

۱. جواز تملک اموال نامسلمانان با بیع کالی به کالی: روشن است که ادله یاد شده بیش از بطلان و بی تأثیر بودن بیع کالی به کالی را اثبات نمی کند و دلیلی بر حرمت تکلیفی نفس عقد این قرارداد وجود ندارد؛ از این رو رعایت آن فقط در قرارداد با مسلمانان لازم است؛ اما در غیر این صورت، که حجم بسیاری از قراردادهای بین المللی کشورهای اسلامی را تشکیل می دهد، نیازی به صحت شرعی قرارداد وجود ندارد؛ زیرا از یک سو اموال نامسلمانان طبق حکم اولی حرمت ندارد^۱ (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۲۷؛ علامه حلی، ۱۳۸۸، ص ۳۷۹ و ۴۶۴؛ فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۱۵۳؛ شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۱۳ و ج ۲، ص ۱۹۵؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۳۰۸؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۱، ص ۲۷۳؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۱، ص ۸۱ و ج ۲۳، ص ۳۸۳؛ انصاری، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۳۸) و از سوی دیگر، به لحاظ حکم ثانوی نیز مانعی از تملک اموال ایشان با قراردادی خود صحیح می دانند و از روی میل و اعتقاد شخصی بدان پایبند شده اند، وجود ندارد؛ زیرا رعایت مصالح امروز جامعه مسلمین، صرفاً مقتضی آن است که به نامسلمانان ظلم عرفی نشود و به روشنی تملک اموال ایشان بر اساس قراردادی، که خود صحیح می دانند و با اختیار بدان ملتزم شده اند، ظلم عرفی نیست.

معاهد یا مستأمن بودن برخی از نامسلمانان طرف قرارداد نیز نمی تواند مانع از امکان تملک اموال ایشان بر اساس بیع باطل شرعی باشد؛ زیرا تعاهد یا تأمینی که نسبت به ایشان صورت گرفته، بیشتر از رعایت حرمت عرفی جان و مال آنها اقتضایی ندارد و هرگز شرط تحرز طرف مسلمان از تملک اموال ایشان از طریق قراردادهایی که از دیدگاه اسلام نامعتبر است؛ ولی در نگاه آنها صحیح می باشد، مطرح نشده

۱. البته حرمت داشتن اموال کفار ذمی قابل انکار نیست؛ اما چون در تعریف «کفار ذمی»، التزام به شروط ذمه از جمله پرداخت جزیه مطرح شده است (علامه حلی، ۱۴۱۱، ص ۸۸۱ و خوئی و تبریزی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۴۴۸)، در زمانه کنونی مصداقی برای آن یافت نمی شود؛ چنان که برخی از فقها بدان تصریح فرموده اند کافر ذمی، یا نیست و یا بسیار اندک است (بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۱۸۳). حصر تقسیم کافر به «ذمی» و «حربی» هم با نظری در کلمات فقها کاملاً روشن است (به عنوان نمونه، ر.ک: کیدری، ۱۴۱۶، ص ۳۵۳؛ علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۲۱۲ و ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۰۹ و ۹، ص ۳۳۴ و ۳۳۸؛ شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۷۷؛ ۱۴۰۵، ج ۲۲، ص ۱۹۲). شیخ محمد خوانساری نیز تصریح فرموده که در «کافر حربی»، «فعلیت حرب» شرط نیست (خوانساری امامی، بی تا، ص ۱۱۳).

است. افزون بر این، بنا بر پذیرش گسترده قاعده الزام،^۱ اگر یک بیع کالی به کالی برای شیعیان قطعاً سودآور باشد، ایشان می‌توانند براساس آن مالک اموال دیگرانی شوند که به صحت این بیع اعتقاد دارند.

۲. امکان جایگزین کردن قرارداد صلح: در مواردی که محتمل است یک الزام شرعی، صرفاً جنبه تبعیدی داشته، مناط و مصلحت حکم در متعلق آن نباشد؛ بلکه حکم برای سنجش میزان عبودیت بندگان باشد،^۲ دست یافتن به نتیجه آن از راه‌های مشابه اشکالی ندارد و از این رو بسیاری از فقیهان، حکم به بطلان عقدی، که در آن مقدار عوضین معلوم نباشد یا عقد صرفی که در آن قبض محقق نشود، را به قرارداد «بیع» اختصاص داده‌اند و دست یافتن به نتیجه آن از طریق قرارداد صلح را بدون اشکال دانسته‌اند (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص ۱۷؛ اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۳۴۰؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۶۹). بنابراین، هم‌اکنون نیز طرفین قرارداد می‌توانند در مواردی که نیاز به نتیجه بیع کالی به کالی دارند، از طریق عقد صلح اقدام کرده، به جای انشاء تملیک عوضین کلی و تحویل آن در زمان آینده، تسالم و مصالح خود بر این حقیقت را انشاء نمایند؛ زیرا هم لفظ دوروایت مطرح شده و هم معقد اجماع فقیهان، به عقد بیع اختصاص دارد و شامل عقد صلح نمی‌شود.

بسیاری از بزرگان نیز به صحت صلح کالی به کالی تصریح کرده‌اند (کرکی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۷۱ و ۱۴۱۴، ج ۵، ص ۴۱۲؛ یزدی، ۱۴۱۵، ص ۲۴۷؛ مصطفوی خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۵۶۲؛ صافی گلپایگانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۵۳). البته روشن است که این عقد، صرفاً در صورتی صحیح است که شخص واقعاً قصد قراردادی غیر از قرارداد بیع را داشته باشد و انشاء عقد صلح را صوری انجام نداده باشد و به راستی این قصد واقعی برای کسی که به بطلان عقد بیع در این صورت معتقد است، امکان‌پذیر می‌باشد.

۳. امکان جایگزین کردن دو قرارداد: بنا بر برخی از دیدگاه‌ها، می‌توان به جای یک قرارداد نهایی، از طریق دو قرارداد، نیاز به بیع کالی به کالی را برطرف نمود. به این ترتیب که ابتدا در قالب عقدی مستقل یا شرط در ضمن عقد لازم، طرفین قرارداد متعهد شوند که در زمان مدنظر برای تحویل عوضین یا تعیین ثمن یا مثن، قرارداد دومی با جزئیات تعیین شده در قرارداد اول، منعقد نمایند. برای ضمانت اجرایی انجام قرارداد دوم توسط طرفین نیز می‌توان از تعیین جریمه برای کسی بهره برد که از آن خودداری کند.

۶. نتیجه‌گیری

بیع کالی به کالی، آن است که عوضین آن کلی هستند و زمانی در آینده برای تحویل آنها به طرفین قرارداد پیش‌بینی شده است. نسبت بیع کالی به کالی به بیع دین به دین، عموم و خصوص من وجه است؛ زیرا لازم نیست عوضین بیع کالی به کالی، دو دینی باشند که پیش از عقد موجود بوده‌اند؛ اما شامل تبادل دو دینی نمی‌شود که زمان ادای آنها فرارسیده است. اگرچه بسیاری از قراردادهای نوین - از جمله قراردادهای آتی و استصناع - می‌تواند در قالب بیع کالی به کالی انجام شود؛ اما همان‌طور که همواره فقیهان شیعی حکم کرده‌اند، بیع کالی به کالی باطل است؛ زیرا در یک حدیث معتبر از این بیع نهی شده است و فقیهان بر بطلان آن اجماع داشته‌اند و اتصال این اجماع به عصر معصومین علیهم‌السلام قابل احراز است. بله! می‌توان به نتیجه این بیع از راه‌هایی دیگر از جمله قرارداد صلح کالی به کالی دست یافت؛ چنان‌که تملک اموال نامسلمانان براساس این قرارداد اشکالی ندارد.

۱. براساس این قاعده، شیعیان می‌توانند در تعامل با اهل مذاهب دیگر - همچون عامه و کفار ذمی - هنگامی که قوانین مذهب آنها به سود شیعیان است، براساس قوانین آنها مشی کنند و محدودیت‌های فقه شیعه را به تعامل با شیعیان اختصاص دهند که بسیاری از بزرگان این قاعده را پذیرفته‌اند (برای نمونه، ر.ک: بلاغی، ۱۴۲۸، ص ۲۸۳-۲۳۵؛ خوئی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۸۲-۴۷۹؛ حلی، حسین، ۱۴۱۵، ص ۳۲۴-۲۶۹)؛ اما آیه الله سیستانی نه تنها خود منکر این قاعده هستند، بلکه انتساب آن را به بزرگان پیش از شهید ثانی نیز انکار می‌کنند (سیستانی، ۱۴۳۶، ص ۱۵-۱۲۰).

۲. توضیح بیشتر آنکه در دانش اصول بیان شده که اگرچه طبق نظر عدلیه، احکام همواره دائرمدار مصالح و مفاسد هستند، اما لازم نیست که مصالح در تعلقات احکام باشند؛ بلکه وجود مناط در خود حکم نیز کافی است (آخوندخراسانی، ۱۴۰۹، ص ۳۰۹). برای نمونه، در امر حضرت ابراهیم به ذبح جناب اسماعیل، به نظر نمی‌رسد که خود ذبح (متعلق حکم)، مصلحت داشته باشد؛ چون حضرت اسماعیل، انسانی شایسته مقام نبوت بوده است؛ اما نفس حکم به ذبح ایشان از آن جهت که سبب بروز نهایت عبودیت حضرت ابراهیم می‌شده، مصلحت داشته است. شایان ذکر این است که طبق یک روایت صحیح، دلیل حکم به وضو نیز فقط مرزبندی میان بنده مطیع و بنده گنهگار معرفی شده و نه نیاز مؤمن به تطهیر (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۳۸). حال اگرچه در احکامی همچون ربای قرضی، از آن جهت که شارع آن را ظلم خوانده (بقره، ۲۷۹) و عصیان آن را بسیار بزرگ شمرده، برخی از بزرگان رسیدن به نتیجه آن از راه‌هایی دیگر را نادرست دانسته‌اند (مصطفوی خمینی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۵۴۲)؛ اما در احکام دیگری مثل بطلان ربای معاملی و بیع کالی به کالی، که از طرفی نتیجه آن به شدت موردنیاز جوامع اقتصادی گوناگون است و از طرفی دیگر، در ادله شرعی، حکمت و دللی شامل دیگر اشکال، برای حکم به بطلان ذکر نشده و احتمال تبعیدی بودن آن می‌رود، دیگر مانعی برای محدود دانستن حکم شارع به مقداری که در ادله مطرح شده، وجود ندارد و می‌توان نتیجه آن را از طریق عقود دیگر به دست آورد. به نظر می‌رسد از همین جهت، مرحوم امام حیلہ ربای معاملی را جایز دانسته‌اند (مصطفوی خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۵۳۸).

منابع

۱. ابن ابی شیبیه، عبد الله بن محمد (۱۴۰۹ق)، مصنف ابن ابی شیبیه. بیروت: دار التاج.
۲. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۷)، النهایة فی غریب الحدیث و الأثر. چاپ اول، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۳. ابن ادریس حلی، محمد (۱۴۱۰ق)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۴. ابن عباد، صاحب (۱۴۱۴ق)، المحيط فی اللغة. چاپ اول، بیروت: عالم الكتاب.
۵. ابن غضائری، (۱۳۶۴)، کتاب الضعفاء (رجال ابن الغضائری). چاپ اول، قم: دار الحدیث.
۶. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب. چاپ سوم، بیروت: دار الفکر.
۷. ابوعمید، قاسم بن سلام (۱۳۹۶ق)، غریب الحدیث. بیروت: دار الكتاب العربی.
۸. احمد بن عیسی (۱۴۲۸ق)، أمالی احمد بن عیسی. بیروت: دار المحجبه البيضاء.
۹. اراکی، محمدعلی (۱۴۱۵ق)، البیع. چاپ اول، قم: مؤسسه در راه حق.
۱۰. اردبیلی، احمد (۱۴۰۳ق)، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۱۱. اصفهانی، سیدابوالحسن و سید محمدرضا گلپایگانی (۱۳۹۳ق)، وسیلة النجاة مع تعالیک آیه الله السید محمد رضا گلپایگانی. چاپ اول، قم: چاپخانه مهر.
۱۲. اصفهانی، سیدابوالحسن و سیدروح الله مصطفوی خمینی (۱۴۲۲ق)، وسیلة النجاة مع تعالیک السید الإمام الخمینی. چاپ اول، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۱۳. امامی، سیدحسن (۱۳۷۱)، حقوق مدنی. چاپ یازدهم، تهران: کتابفروشی اسلامی.
۱۴. امامیان، سیدحسن (۱۳۹۵)، «بررسی مبانی فقهی معاملات غیرنقدی». مجله فقه و حقوق معاصر، (۲)، ۷۱-۸۶.
۱۵. انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق)، المکاسب. چاپ اول، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
۱۶. آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۹ق)، کفایة الأصول. چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۷. بجنوردی، سیدحسن (۱۴۱۹ق)، القواعد الفقهیة. چاپ اول، قم: الهادی علیه السلام.
۱۸. بحرانی، یوسف (۱۴۰۵ق)، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۱۹. بزار، احمد بن عمر (۱۴۳۰ق)، مسند البزار. مدینه: مکتبه العلوم و الحكم.
۲۰. بلاغی، محمدجواد (۱۴۲۸ق)، الرسائل الفقهیة. چاپ اول، قم: مرکز العلوم و الثقافة الإسلامیة.
۲۱. بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۲۴ق)، السنن الکبری. چاپ سوم، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۲۲. بیهقی، احمد بن حسین (۱۴۱۲ق)، معرفه السنن و الآثار. کراچی: دار الاقصی.
۲۳. بیهقی، احمد بن حسین (بی تا)، السنن الصغیر. کراچی: دار الاقصی.
۲۴. تبریزی، جواد (۱۴۲۶ق)، منهاج الصالحین. چاپ اول، قم: مجمع الإمام المهدی (عج).
۲۵. جوهری، اسماعیل (۱۴۱۰ق)، تاج اللغة و صحاح العربیة. چاپ اول، بیروت: دار العلم للملایین.
۲۶. چیت سازیان، مرتضی و مژگان نوع پرور (۱۳۹۵)، «قراردادهای (مؤجل) آتی در بورس اوراق بهادار». مجله مبانی فقهی حقوق اسلامی، (۱۷)، ص ۲۷-۸۰.
۲۷. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۳۵ق)، المستدرک علی الصحیحین. بیروت: دارالتأصیل.
۲۸. حائری طباطبایی، سیدعلی (۱۴۱۸ق)، ریاض المسائل فی تحقیق الأحکام بالدلائل. چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

۲۹. حسینی نژاد، مهدیه السادات (۱۳۹۶)، «بیع کالی به کالی در فقه امامیه و حقوق ایران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده حقوق و الهیات دانشگاه شهید باهنر کرمان.
۳۰. حکیم، سیدمحسن و سیدمحمدباقر صدر (۱۴۱۰ق)، منهاج الصالحین مع تعالیک آیه الله السید محمد باقر الصدر. چاپ اول، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۳۱. حلی، حسین (۱۴۱۵ق)، بحوث فقهیه. چاپ چهارم، قم: المنار.
۳۲. خرازی، محسن (۱۴۲۱)، «التأمین». مجله فقه أهل البيت (عربی)، (۱۷)، ۳۹-۷۳.
۳۳. خوانساری امامی، محمد (بی تا)، الحاشیه الأولى على المكاسب. بی جا، بی نا.
۳۴. خوبی، سیدابوالقاسم (۱۴۲۲ق)، مصباح الأصول، مباحث الألفاظ. چاپ اول، قم: مکتبه الداوری.
۳۵. خوبی، سیدابوالقاسم (۱۴۲۲ق)، محاضرات فی أصول الفقه. چاپ اول، قم: مؤسسه احیاء آثار الإمام الخوئی.
۳۶. خوبی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۰ق)، منهاج الصالحین. چاپ ۲۸. قم: مدینه العلم.
۳۷. خوبی، سیدابوالقاسم و جواد تبریزی (۱۴۱۶ق)، صراط النجاة مع تعالیک الشیخ جواد التبریزی. چاپ اول، قم: مکتب نشر المنتخب.
۳۸. خوبی، سیدابوالقاسم و حسین وحید خراسانی (۱۴۲۸ق)، منهاج الصالحین مع تعالیک آیه الله الوحید. چاپ پنجم، قم: مدرسه امام محمد باقر (عج).
۳۹. دارقطنی، أبوالحسن (۱۴۲۴ق)، السنن. چاپ اول، بیروت: مؤسسه الرسالة.
۴۰. داوودآبادی فراهانی، محمدابراهیم و محمود قیومزاده (۱۳۹۵)، «بیع مال آینده. پژوهش‌های فقهی». دوره ۱۲، شماره ۴۱۲(۴)، ص ۷۹۷-۸۲۰.
۴۱. رحیم پور کامی، علی (۱۳۸۲)، «بیع کالی به کالی». مجله حقوق دادگستری، (۴۳)، ۱۶۵-۱۷۸.
۴۲. روحانی، سیدمحمد (۱۴۱۳ق)، منتقى الأصول. چاپ اول، قم: دفتر آیت الله سید محمد حسینی روحانی.
۴۳. زروندی رحمانی (۱۳۹۶)، «قاعده انجبار ضعف سند با عمل مشهور». مجله جستارهای فقهی و اصولی، سال سوم، شماره ششم، بهار ۱۳۹۶.
۴۴. زمخشری، محمود (۱۴۱۷ق)، الفائق فی غریب الحدیث. چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۴۵. سبزواری، محمدباقر (۱۴۲۳ق)، کفایة الأحکام. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۴۶. سلطانی نژاد، هدایت الله (۱۳۷۵)، «بررسی اعتبار بیع کالی به کالی در حقوق ایران و منابع فقهی». مجله نامه‌ی مفید، (۶)، ۱۴۵-۱۷۰.
۴۷. سیستانی، سیدعلی (۱۴۳۶ق)، قاعدة الإلزام. بی جا: بی نا.
۴۸. سیستانی، سیدعلی (۱۴۱۷ق)، منهاج الصالحین. چاپ پنجم، قم: دفتر حضرت آیه الله سیستانی.
۴۹. سیوری حلی، مقداد (۱۴۰۴ق)، التنقیح الرائع لمختصر الشرائع. چاپ اول، قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۵۰. سیستانی، سیدعلی (۱۴۱۴ق)، قاعده لا ضرر و لا ضرار. قم: دفتر آیه الله سیستانی.
۵۱. شبیری زنجانی، سیدموسی (۱۴۱۹ق)، کتاب نکاح. چاپ اول، قم: مؤسسه پژوهشی رای پرداز.
۵۲. شوکانی، محمد (۱۴۲۴ق)، نیل الأوطار من أسرار منتقى الأخبار. چاپ اول، بیروت: دار الکتب العربی.
۵۳. شهید اول، محمد (۱۴۱۷ق)، الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیه. چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۵۴. شهید ثانی، زین الدین (۱۴۱۳ق)، مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. چاپ اول، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
۵۵. شهید ثانی، زین الدین (۱۴۱۹ق)، فوائد القواعد. چاپ اول، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
۵۶. شهید ثانی، زین الدین (۱۴۱۰ق)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. چاپ اول، قم: کتابفروشی داوری.
۵۷. صادقی نشاط، امیر (۱۳۷۹)، «بیع کالی به کالی». مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، (۴۷)، ۴۷-۵۸.

۵۸. صافی گلپایگانی، لطف‌الله (۱۴۱۶ق)، هدایة العباد. چاپ اول، قم: دارالقرآن الکریم.
۵۹. طبرانی، سلیمان بن احمد (بی‌تا)، المعجم الکبیر. قاهره: مکتبه ابن تیمیه.
۶۰. طحاوی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق)، شرح معانی الآثار. بیروت: عالم الکتب.
۶۱. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق)، المبسوط فی فقه الإمامیة. چاپ سوم، تهران: المکتبه المرتضویة.
۶۲. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق)، تهذیب الأحکام. چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۶۳. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۷ق)، العُدّة فی أصول الفقه. چاپ اول، قم: نشر محمد تقی علاقبندیان.
۶۴. طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا)، الفهرست. چاپ اول، نجف اشرف: المکتبه الرضویة.
۶۵. عاملی، سیدجواد (۱۴۱۹ق)، مفتاح الکرامة فی شرح قواعد العلامّة. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۶۶. عبدالرزاق، ابن همام صنعانی (۱۴۰۳ق)، مصنف عبدالرزاق. بیروت: المجلس العلمی.
۶۷. علامه حلّی، حسن (۱۳۸۸ق)، تذکرة الفقهاء (الطبعة القديمة). چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البتیة (علیه‌السلام).
۶۸. علامه حلّی، حسن (۱۴۱۱ق)، تبصرة المتعلمین فی أحكام الدین. چاپ اول، تهران: مؤسسه چاپ و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۶۹. علامه حلّی، حسن (۱۴۱۳ق)، قواعد الأحکام فی معرفة الحلال و الحرام. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۷۰. علامه حلّی، حسن (۱۴۱۴ق)، تذکرة الفقهاء. چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البتیة (علیه‌السلام).
۷۱. علامه حلّی، حسن (۱۴۲۰ق)، تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة. چاپ اول، قم: مؤسسه امام صادق (علیه‌السلام).
۷۲. فاضل آبی، حسن (۱۴۱۷ق)، کشف الرموز فی شرح مختصر النافع. چاپ سوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۷۳. فاضل لنکرانی، محمد (۱۴۲۲ق)، الأحکام الواضحة. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم‌السلام).
۷۴. فخر المحققین، محمد (۱۳۸۷ق)، ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد. چاپ اول، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۷۵. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق)، العین. چاپ دوم، قم: نشر هجرت.
۷۶. فیاض، محمد اسحاق (۱۳۸۷ق)، احکام البنوک و الأسهم و السندات. چاپ اول، نجف: مکتب سماحة آية الله الفیاض.
۷۷. فیض کاشانی، محسن (بی‌تا)، مفاتیح الشرائع. چاپ اول، قم: انتشارات کتابخانه آية الله مرعشی نجفی.
۷۸. فیومی، احمد بن محمد (بی‌تا)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. چاپ اول، قم: منشورات دار الرضی.
۷۹. قاضی ابن براج، عبدالعزیز (۱۴۰۶ق)، المهذب. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۸۰. کاشف الغطاء، حسن (۱۴۲۲ق)، أنوار الفقاهة - کتاب البیع. چاپ اول، نجف: مؤسسه کاشف الغطاء.
۸۱. کاظمی، محمود، (۱۳۸۹)، «بیع کالی به کالی در حقوق ایران با مطالعه تطبیقی در فقه اسلامی و حقوق خارجی». مجله حقوق تطبیقی، ۲۱(۲)، ص ۱۲۳-۱۵۶.
۸۲. کرکی، علی (۱۴۰۹ق)، رسائل المحقق الکرکی. چاپ اول، قم: کتابخانه آية الله مرعشی نجفی و دفتر نشر اسلامی.
۸۳. کرکی، علی (۱۴۱۴ق)، جامع المقاصد فی شرح القواعد. چاپ دوم، قم: مؤسسه آل‌البتیة (علیه‌السلام).
۸۴. کلینی، محمد (۱۴۰۷ق)، الکافی. چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۸۵. کیدری، قطب الدین محمد بن حسین (۱۴۱۶ق)، إصباح الشیعة بمصباح الشریعة. قم: مؤسسه امام صادق (علیه‌السلام).
۸۶. مالک بن انس (۱۴۲۵ق)، الموطأ (روایه اللیثی). ابوظبی: مؤسسه زاید بن سلطان آل نهيان للأعمال الخیریه و الإنسانیة.
۸۷. مبارکفوری، أبو العلاء محمد عبدالرحمن بن عبدالرحیم (۱۴۱۰)، تحفة الأحمدي بشرح جامع الترمذی، ج ۱، دار الکتب العلمیة،

بیروت: دارالکتب العلمیة.

۸۸. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
۸۹. مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین (۱۴۰۶ق)، منهاج المؤمنین. چاپ اول، قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۹۰. مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین (۱۴۱۵ق)، القصاص علی ضوء القرآن و السنه. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۹۱. مصطفوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۹)، تحریر الوسیلة. چاپ اول، قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
۹۲. مصطفوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۱ق)، البیع. چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۹۳. مقدسی دمشقی، عبدالله بن قدامة (بی تا)، المغنی. چاپ چهارم، بیروت: دار الکتب العربی.
۹۴. میرزای قمی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، جامع الشتات فی أجوبة السؤالات. چاپ اول، تهران: مؤسسه کیهان.
۹۵. نجاشی، احمد (۱۴۰۷ق)، فهرست أسماء مصنفی الشيعة (رجال النجاشی). چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۹۶. نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. چاپ هفتم، لبنان: دار إحياء التراث العربي.
۹۷. نعمان بن محمد، ابن حیون (۱۳۸۳ق)، دعائم الإسلام، قم: آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
۹۸. واسطی زبیدی، سیدمحمد (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من جواهر القاموس. چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
۹۹. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۷۸)، «استصناع». مجله فقه اهل بیت علیهم السلام (فارسی)، ۲۰ - ۱۹۱۹ و ۲۰ - ۲۴.
۱۰۰. یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۱۵ق)، سؤال و جواب. چاپ اول، تهران: مرکز نشر العلوم اسلامی.
۱۰۱. یزدی، سیدمحمدکاظم (۱۴۲۱ق)، حاشیة المكاسب. چاپ دوم، قم: مؤسسه اسماعیلیان.